

e-ISSN: 2619-9114

Haziran / June 2025, Cilt / Volume 9, Sayı / Issue 1

Zehebiyye Tarikatı: Şiileşme Süreci, Safevîler Dönemindeki Rolü ve Tarihi Şahsiyetleri

The Zehebiyye Order: Shi'ization Process, Role in the Safavid Era, and Key Historical Figures

Mahmut ÇETİN & Murat ÖZAYDIN

Dr. Öğrencisi, Dicle Üniversitesi İlahiyyat
Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı
Diyarbakır, Türkiye
Ph.D. Student, Department of Sufism,
Faculty of Theology Dicle University,
Diyarbakır, Turkey
mahmud.cetin21@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-9780-2236>

Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi (Tasavvuf)
Diyarbakır, Türkiye
Assistant Professor, Dicle University,
Faculty of Theology, Department of
(Sufism), Diyarbakır, Turkey
ozaydinmrt@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8793-4831>

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Çetin, Mahmut - Özaydın, Murat. "Zehebiyye Tarikatı: Şiileşme Süreci, Safevîler Dönemindeki Rolü ve Tarihi Şahsiyetleri" Adlı Tefsiri Örneği". *Batman Akademi Dergisi* 9/1 (Haziran 2025), 83-103.

Doi: <https://doi.org/10.58657/batmanakademi.1648290>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 27 Şubat 2025

Accepted / Kabul Tarihi: 26 Nisan 2025

Published / Yayın Tarihi: 30 Haziran 2025

Pages / Sayfa: 83-103

Plagiarism / İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

(Bu makale, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Ana Bilim Dalında Mahmut Çetin tarafından hazırlanmış olan "Safevîler Döneminde Tasavvuf ve Tarikatlar" isimli doktora tezinden üretilmiştir.)

Öz: Zehebiyye tarikatı, Sünnî Kübrevîye tarikatından neşet eden bir kol olarak ortaya çıkmış, ancak zamanla Safevîler'in politik ve mezhepsel etkisiyle dönüşüme uğrayarak Şîî bir kimlik kazanmıştır. Safevîler'in Şîîliği devletin resmî mezhebi hâline getirmesi, Zehebiyye'nin tasavvufî öğretilerini, toplumsal yapısını ve siyasi konumunu derinden etkilemiştir. Esasen Safevîler öncesi dönemde dahi tarikat, kendi silsilelerinin Şîî olduğunu ileri sürmüş ve bu iddialar erken dönem kimliği açısından tartışmalı bir zemin oluşturmuştur. Safevî yönetiminin destekleyici politikaları sonucunda ise Şîîleşme süreci belirginleşmiş ve tarikatın kimliği dönüşmüştür. Tarikatın en önemli şeyhleri arasında Hacı Muhammed Habûşânî, Şeyh Gulâm Ali Nîşâbûrî, Tacüddin Hüseyin Tabâdekânî, Dervîş Muhammed Karindihî, Muhammed Ali Müezzîn Horasanî ve Seyyid Kutbeddîn Muhammed Neyrîzî gibi isimler yer almakta olup, bu şahsiyetler Zehebiyye'nin manevî ve entelektüel mirasının şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Safevîler dönemiyle birlikte tarikatın siyasi ve toplumsal konumu güçlenmiş, ancak bu süreç mezhepsel dönüşüm ve tasavvufî öğretilerin yeniden yorumlanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çalışma, Zehebiyye tarikatının tarihsel gelişimini, Kübrevîye tarikatıyla olan bağlarını ve Safevîler döneminde yaşadığı dönüşümü incelemektedir. Tarikatın Şîîleşme sürecinde oynadığı rol, Safevî yönetimiyle kurduğu ilişkiler ve önde gelen şeyhlerinin tasavvufî mirasa katkıları analiz edilerek, Zehebiyye'nin mezhepsel kimlik kazanma süreci detaylandırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Zehebiyye, Kübreviyye, Safevîler, Şîîleşme, Tarikatlar.

Abstract: The Zehebiyye Order emerged as a branch of the Sunni Kubrawiyya tradition, but over time, it underwent a transformation under the political and sectarian influence of the Safavids, ultimately adopting a Shi'i identity. The institutionalization of Shi'ism as the official sect by the Safavid state deeply affected the mystical doctrines, social structure, and political position of Zehebiyye. Even before the Safavid era, the order had asserted that its spiritual lineage was Shi'i, a claim that remained a subject of debate regarding its early identity. However, with the Safavid administration's patronage and policies, the process of Shi'ization became more pronounced, reshaping the identity of the order. Among the most influential figures in Zehebiyye's history are Haji Muhammad Habushani, Sheikh Ghulam Ali Nishapuri, Taj al-Din Husayn Tabadekani, Darvish Muhammad Karindihi, Muhammad Ali Muezzin Khorasani, and Sayyid Qutb al-Din Muhammad Nayrizi. These figures played a crucial role in shaping the spiritual and intellectual legacy of the order. During the Safavid period, Zehebiyye's political and social standing strengthened, yet this transformation also led to sectarian shifts and the reinterpretation of its Sufi doctrines. This study examines the historical development of the Zehebiyye Order, its ties to the Kubrawiyya tradition, and the transformations it underwent during the Safavid era. By analyzing the role the order played in the process of Shi'ization, its relations with the Safavid administration, and the contributions of its prominent spiritual leaders, this research aims to provide a comprehensive understanding of how Zehebiyye constructed its sectarian identity within the evolving religious and political landscape.

Keywords: Sufism, Zehebiyyeh, Kubrawiyyah, Safavids, Shi'ization, Sufi Orders.

Giriş

Tasavvuf, İslâm düşünce tarihinde derin köklere sahip bir disiplin olarak, manevî arayışları şekillendiren ve toplumsal dokuyu etkileyen bir olgu niteliğindedir. Zamanla farklı isimler ve tasavvufî silsilelerle ortaya çıkan tarikatlar, İslâm coğrafyasının hemen her bölgesinde önemli bir yer edinmiştir. Bu tarikatlar, bir yandan bireylerin manevî olgunluğa ulaşmasını hedeflerken, diğer yandan toplumsal yapının ahlâkî ve manevî temellerini güçlendirmiştir. Bununla birlikte, tarihsel süreç içerisinde birçok tarikat çeşitli nedenlerle etkinliğini yitirmiş, bazıları ise zamanla dönüşüm geçirerek farklı mezhebî kimlikler kazanmıştır.¹

Bugün Sünnî tasavvuf geleneği içinde önemli bir yer tutan tarikatlar arasında, Şeyh Abdülkadir Geylânî'nin (ö.561/1166) öncülüğünde kurulan Kadiriyye, Bahâeddin Muhammed Nakşibend'in (ö.791/1389) tasavvufî ekolünü şekillendirdiği ve halifeleri vasıtasıyla sistemleşen Nakşibendiyye, Hâce Muînüddin Hasan Çiştî'nin (ö.633/1236) Hint alt kıtasında yaygınlaştırdığı Çiştîyye ve Şihâbüddin Ömer Sühreverdî'nin (ö.632/1234) öncüsü olduğu Sühreverdîyye tarikatları öne çıkmaktadır.² Öte yandan, tasavvufun tarihsel seyri içerisinde Şîilikle irtibatlı olan tarikatlar da dikkat çekmektedir. Bunlar arasında, başlangıçta Sünnî-Şâfiî mezhebine mensup olan ancak takipçileri vasıtasıyla Şiileşen Ni'metullâhiyye, Seyyid Muhammed Nurbahş'ın (ö. 869/1464) öncüsü olduğu ve zamanla Şiî bir kimlik kazanan Nurbahşîyye ve tarihsel kökleri itibarıyla Zehebiyye tarikatı sayılabilir. Özellikle İran coğrafyasında etkili olan bu yapılar, Şîilik ile tasavvuf arasında bir köprü işlevi görmüş ve bu iki geleneğin bir arada varlık göstermesine olanak tanımıştır.³

Tasavvuf tarihinde önemli bir konuma sahip olan Zehebiyye tarikatı, büyük sûfî Necmeddîn Kübrâ'ya (ö. 618/1221) dayanmaktadır. Asıl adı Ahmed b. Ömer el-Hîvekî olan Necmeddîn Kübrâ, erken yaşlardan itibaren tasavvufî eğitime yönelmiş ve döneminin önde gelen sûfî şeyhlerinden istifade etmiştir.⁴ Kübrevî geleneğinde hem Şiileşme eğilimi hem de tarikat içi ayrışma, Seyyid Ali Hemedânî'nin müridi olan Hâce İshak Huttalânî'nin (ö. 826/1423) hayatının son dönemlerinde belirginleşmiş ve tarikatın iki ayrı kola ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu kollardan biri, Seyyid Muhammed Nûrbahş'a (ö. 869/1464) nispet edilen Nûrbahşîyye; diğeri ise Abdullah Berzîşâbâdî'ye (ö. 872/1468) izafe edilen Zehebiyye koludur. Bu bölünmenin temel sebebi, Abdullah Berzîşâbâdî'nin Seyyid Muhammed Nûrbahş'ın liderliğini kabul etmeyerek ona tabi olmaktan kaçınmasıdır. Böylece Kübrevî tarikatı, Nûrbahşîyye ve Zehebiyye olmak üzere iki farklı geleneğe ayrılmıştır. Zamanla Berzîşâbâdî'nin takipçileri Zehebiyye adını benimsemiş ve bu tarikat mezhebî anlamda farklı bir kimlik kazanmıştır.⁵

¹ Hamidullah Refîî Zabîlî, *Zehebiyye: İrfan ya Tasavvuf* (Kum: İntişârât-ı Şemîm Kalem, 1391), 63; J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam* (Oxford: Clarendon Press, 1971), 35-42.

² Refîî Zabîlî, *Zehebiyye: İrfan ya Tasavvuf*, 63.

³ Mazlum Uyar, "Safevîler Öncesi İran'da Tasavvuf ve Safevî Devletinin Ortaya Çıkışı", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/7-8 (Kasım 2000-2001), 88-89.

⁴ Necmeddîn-i Kübrâ, *Fevâihu'l-cemâl ve fevâihu'l-celâl*, thk. Yusuf Zeydan (Kahire: Dâr Saâdi's-Sabâh, 1993), 121; Zeyneddin Kiyâî Nejad, *Seyr-i İrfân der İslâm* (Tahran: İntişârât-ı İşrakî, 1366), 236; Muhammed Ma'sûm Şîrâzî, *Tarâikü'l-Hakâik* (Tahran: Kitâbhâne-i Senâî, 1318), 2/334.

⁵ Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Dünbâle-i Cüstücû der Tasavvuf-i İrân* (Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1387), 182, 183; Şîrâzî, *Tarâikü'l-Hakâik*, 2/344; Abdülrakip Arslan, *Emîr-i Kebîr Seyyid Ali Hemedânî: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 11.

Safevîler'in Şîîliği devlet mezhebi hâline getirme politikası, Zehebiyye tarikatının tarihsel seyrini köklü bir şekilde etkilemiştir. Nitekim tarikat, zamanla Safevî dönemi içerisinde tamamen Şîî bir kimliğe bürünmüş ve On İki İmam Şîîliği ekseninde yeniden şekillenmiştir. Ancak tarikatın ne zaman ve hangi aşamalarda Şîîleştiği meselesi, tarihsel açıdan bazı belirsizlikler taşımaktadır. Son dönem araştırmaları, Abdullah Berzîşâbâdî'nin yanı sıra Reşîdüddîn Muhammed Bîdâvâzî, Şeyh Şah Ali Bîdâvâzî ve Hacı Muhammed Habûşânî gibi Zehebiyye liderlerinin başlangıçta Sünnî olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, tarikatın Habûşânî'nin halifesi olan Gulâm Ali Nîşâbûrî döneminde ve özellikle Safevîlerin Şîî kimlik inşa sürecinin etkisiyle belirgin biçimde Şîîleştiği öne sürülmektedir. Bu durum, Zehebiyye tarikatının tarihî süreç içerisinde siyasi ve mezhebî şartlara bağlı olarak dönüşüm geçirdiğini göstermektedir.⁶

Öte yandan, tarikatın Safevîlerle kurduğu ilişkiler ve sahip olduğu tasavvufî miras, dönemin Şîî uleması ile zaman zaman gerilimlere neden olmuştur. Özellikle Muhammed Bâkır Meclisî'nin (ö. 1110/1698-99) tasavvuf karşıtı faaliyetleri ve sûfleri bid'at ehli olarak değerlendirmesi, Zehebiyye'nin hareket alanını daraltmış; tarikatın, Safevî ulemâsının tasavvuf karşıtı tutumlarıyla mücadele etmek zorunda kalmasına sebebiyet vermiştir. Ancak Zehebiyye şeyhleri, bu eleştirilere karşı *Tühfe-i 'Abbâsî ve Hikmetü'l-ârifin* gibi eserlerle tasavvufî düşüncüyü savunmaya devam etmişlerdir.⁷

Bu çalışmada, Zehebiyye Tarikatı'nın tarihsel gelişimi, Safevî yönetimiyle kurduğu ilişkiler ve tarikatın Şîîleşme süreci ele alınmaktadır. Tarikatın temel dinamikleri ile Safevî dönemindeki önemli tarihi şahsiyetleri, dönemin kaynakları ışığında incelenerek, tasavvufun İran'daki dönüşüm sürecine katkıları değerlendirilecektir. Böylece, Zehebiyye'nin Safevî siyasetiyle olan ilişkisi, Şîî tasavvufu içindeki yeri ve tarikatın manevî mirası üzerine yeni bir perspektif sunulması amaçlanmaktadır.

1. Zehebiyye Tarikatının Tarihsel Sisilsilesi ve Kökeni

Zehebiyye tarikatı, kökenleri erken dönem tasavvuf geleneğine dayanan ve zamanla Şîî düşünceyle bütünleşen önemli bir tasavvufî harekettir. Tarikatın silsilesi, büyük sûfî Ma'rûf el-Kerhî (ö. 200/815) aracılığıyla sekizinci İmam Ali er-Rızâ'ya dayandırılmaktadır. Kerhî'nin ardından silsile, Serî es-Sakatî (ö. 251/865), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Ebû Ali Rûdbârî, (ö. 322/933), Ebû Osman Mağribî, (ö. 373/983) Ebü'l-Kasım Gürgânî, (ö. 450/1058) Şeyh Ebû Necîb Sühreverdî (ö. 563/1167) ve Ammâr Yasîr (ö. 590/1194) gibi önemli şahsiyetlerle devam etmektedir.⁸

Zehebiyye tarikatının gelişiminde, Şeyh Necmeddin Kübrâ (ö. 618/1221) ayrı bir öneme sahiptir. "Zehebiyye-i Kübrevîyye" adıyla bilinen bu dönem, tarikatın kurumsallaşma sürecinde belirleyici bir evredir. Necmeddin Kübrâ'nın ardından sırasıyla Şeyh Mecdüddin

⁶ Süleyman Gökbultut, *Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2009), 195; Halil Işlak, *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şia'sında Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 174,175, Süleyman Gökbultut, "Sünnî Bir Tarikatın Şîîleşen Kolları: Kübrevîyye-Şîîlik İlişkisi", *Marife Dergisi* 8/3 (Kış 2008), 303; ; Hâciyân Pür-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", *Faslnâme-i İlmî-Pejûheş-i Târihnâme-i İran Ba'd ez İslâm* 7/13 (Güz ve Kış 1395), 29.

⁷ Kutbuddîn Muhammed Neyrîzî, *Hikmat al-ârifin (Faslü'l-hitâb)* (Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, nr. 1521/1), 88b-89b; Pür-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 39.

⁸ Ahmed Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî* (Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1372), 79; Esedullah Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî* (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1362), 155-385; Refîî Zabilî, *Zehebiyye: İrfan ya Tasavvuf*, 109,110.

Bağdadî (ö. 616/1219), Şeyh Radiyüddin Lâlâ (ö. 643/1246), Şeyh Ahmed Cuzkânî (ö. 669/1271), Nureddin İsfârâyênî (ö. 717/1317) ve Şeyh Alaüddeve Simnânî (ö. 736/1336) gibi isimler, tarikatın öğretilerini devam ettirmiştir. Şeyh Alaüddeve Simnânî sonrası dönemde, tarikat liderliği sırasıyla Şeyh Mahmud Mazdekanî (ö. 736/1336?), Seyyid Ali Hemedânî (ö. 786/1385) ve Hâce İshak Huttalânî (ö. 869/1465) gibi önemli şahsiyetlere geçmiştir. Tarikatın sonraki dönem liderleri arasında Abdullah Berzişâbâdî (ö. 872/1468), Reşîdüddîn Muhammed Bîdâvâzî, (ö.?) Şeyh Şah Ali İsfârâyênî, (ö.?) Şeyh Hacı Muhammed Habûşânî (ö. 938/1531) gibi isimler yer almaktadır. Bu liderler, Zehebiyye'yi Şii tasavvuf geleneğiyle daha da bütünleştirerek hareketin mezhepsel dönüşümünü pekiştirmiştir.⁹

17. ve 18. yüzyıllarda, tarikatın liderliği Derviş Muhammed Karhendî (ö. 1037/1628), Şeyh Hâtem Zerâvendî Horasanî (ö. 1057/1647), Muhammed Ali Müezzîn (ö. 1087/1676), Şeyh Necîbüddîn Rızâ Cevherî (ö. 1108/1696), Şeyh Ali Nakî İstahbânâtî (ö. 1126/1713) ve Seyyid Kutbuddîn Muhammed Neyrîzî (ö. 1173/1759) gibi isimlerle devam etmiştir. Bu dönemde tarikatın Şii düşüncesiyle bütünleşme süreci hız kazanmış, Zehebiyye Şii dünyasında önemli bir manevi akım olarak kabul görmüştür. Neyrîzî, tarikatın hem manevi hem de kurumsal gelişimine katkıda bulunmuş, aynı zamanda dönemin tasavvuf karşıtı eleştirilerine karşı mücadele etmiştir. Neyrîzî'nin ardından liderliği devralan Ağa Muhammed Hâşim Derviş (ö. 1190/1776), Mirzâ Abdünnebî Şirâzî (ö. 1231/1815), Ebu'l-Kasım Raz Şirâzî (ö. 1286/1869) ve Celâleddîn Muhammed Mecdü'l-Eşraf (ö. 1331/1913) gibi isimler, tarikatın öğretilerini ve uygulamalarını sonraki kuşaklara aktarmaya devam etmiştir.¹⁰

Zehebiyye tarikatının adı, Arapça "zeheb" kelimesinden türetilmiştir ve "altın" veya "saf-halis altın" anlamına gelmektedir. Bu isim, tarikatın manevi saflığını ve yüksek sembolik değerini vurgulamak amacıyla tercih edilmiştir. Zehebiyye mensupları, kendi tarikat silsilelerinin tamamen Şii bir çizgide olduğunu savunmuş ve bu durumun tarikatın kimliğini tanımlayan temel bir unsur olduğunu belirtmişlerdir. Ancak, bu iddialar tarih boyunca çeşitli eleştirilerle karşılaşmıştır. Zehebiyye karşıtı gruplar, özellikle aralarında Ni'metullahîlerin de bulunduğu bazı muhalif çevreler, tarikat mensuplarını "gidenler" veya "biatten ayrılanlar" olarak nitelendirmiştir. Bu eleştiriler, Zehebiyye'nin erken dönem tarihindeki ayrışmalara dayandırılmıştır. Muhalliflere göre, Hâce İshak Huttalânî'nin müridi Abdullah Berzişâbâdî, hocasının vasiyetine uymamış ve onun halifesi Seyyid Muhammed Nurbahş'a biat etmemiştir. Bu olay, Zehebiyye mensuplarının "hırka ve biat bayrağının altından çıkanlar" gibi ifadelerle eleştirilmesine sebebiyet vermiştir. Tarikatın adının kökenine ilişkin farklı yorumlar da bulunmaktadır. Bazı görüşler, Zehebiyye şeyhlerinin simya ilmi ve sanatında yetkin olmalarına dikkat çekerken, diğerleri tarikatın sekizinci İmam Ali er-Rıza'ya dayandırılmasına vurgu yapmaktadır. Özellikle, İmam Ali er-Rıza'ya nispet edilen *Tıbbu'r-Rızâ* ve *Fıkhü'r-Rızâ* adlı eserlerin altın mürekkeple yazıldığı yönündeki rivayetler, tarikatın isminin manevi ve tarihi bir bağlama sahip olduğunu düşündürmektedir. Bu çerçevede Zehebiyye adı, hem dini sembolizmi hem de tarikatın tarihsel kökenlerini yansıtan çok katmanlı bir anlam taşımaktadır.¹¹

⁹ Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevi*, 80-81; Refîi Zabîlî, *Zehebiyye: İrfan ya Tasavvuf*, 109-110.

¹⁰ Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevi*, 80-81; Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 155-385; Süleyman Gökbulut, "Sünni Bir Tarikatın Şiileşen Kolları", 303-304.

¹¹ Seyyid Ahmed Ukaylî, "Tahavvülât-ı Siyasî ve İlmî-yi Tasavvuf ez Sukut-u Safeviyye tâ Ber Âmeden-i Zendiyye", *Târih-i İran* 5/66 (Payîz 1389), 128-129; Seyyid Takî Vâhidî, *der Kûy-i Sûfiyân* (Tahrân: İntişârât-ı Nahl Dâniş, 1384), 409-410; Zabîlî, *Zehebiyye: İrfan ya Tasavvuf*, 73-75.

2. Zehebiye'nin Safevîler Dönemindeki Manevî ve Toplumsal Rolü

Zehebiye tarikatını diğer tasavvufî akımlar arasında özgün kılan en önemli unsurlardan biri, faaliyetlerinin coğrafi olarak İran sınırlarıyla sınırlı kalmasıdır. İran toprakları dışında herhangi bir hankâhının bulunmaması, tarikatın bölgesel bir karakter taşıdığını ve yayılmacı bir anlayışı benimsemediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, tarikatın Şii inanç ve akidesiyle tam uyum içinde olması, şeriat ve fıkıh esaslarına bağlılığı ve takiyye (mezhep farklılıklarından kaynaklanan baskılar nedeniyle inançlarını gizleme) prensibini uygulamadaki hassasiyeti, Zehebiye'nin kimliğini oluşturan temel özellikler arasında yer alır. Mürit kazanma amacıyla propaganda faaliyetlerinden uzak durmaları ve tarikatı bir "aile fırkası"na dönüştürmekten kaçınmaları da Zehebiye'nin farklılığını belirginleştiren unsurlar arasında öne çıkmaktadır.¹²

Safevîler döneminde Zehebiye, kendisini "en saf Şii tarikat" olarak tanımlamış ve bu iddiasını hem manevî hem de tarihi bağlarla temellendirmiştir. Her ne kadar zaman zaman Şii ulemeden baskı görmüş olsalar da, özellikle Şah Sultan Hüseyin döneminde (1694-1722) Safevî yönetiminden ciddi bir muhalefetle karşılaşmamışlardır. Zehebiye mensupları, Safevîlerden önce sûfî silsilelerinin esasen Şii olduğunu, ancak tarihsel zorunluluklar nedeniyle takiyyenin gerekli görüldüğünü savunmuşlardır. Safevîlerin Şiiliği bir devlet ideolojisi hâline getirmesiyle birlikte, takiyyenin gerekliliği ortadan kalkmış ve tarikat mensupları, Şii kimliklerini açıkça ifade edebilme imkânı bulmuşlardır. Zehebiye'nin bu bağlamdaki temel iddiası, kendilerinin Şiiliğin en saf temsilcisi olduğu yönündedir. Bu görüşlerini İmam Rıza'ya olan bağlılıklarıyla temellendiren tarikat, silsilesine "Rezeviye" adını vererek bu bağlılığı vurgulamıştır.¹³

Zehebiye tarikatı, Safevî dönemi boyunca diğer tarikatlara kıyasla önemli ayrıcalıklara sahip olmuş ve bu ayrıcalıklar sayesinde görece daha az zorlukla karşılaşmıştır. Bu durumun en dikkat çekici nedeni, Zehebiye tarikatının Safevî tarikatıyla arasında kurulan manevî ve düşünsel bağlardır. Örneğin, Zehebiye mensupları, İbrahim Zahid Gilanî (700/1301) ve Şeyh Safiyüddin'i (735/1334) doğrudan olmasa da dolaylı olarak tarikatlarının şeyhleri arasında kabul etmişlerdir. Her iki tarikatın silsilelerini Ma'ruf el-Kerhî'ye dayandırmaları ve selefleri arasında birçok ortak sûfînin bulunması, bu bağın yalnızca teorik bir düzeyde kalmadığını, somut bir tarihsel mirasa dayandığını göstermektedir. Adap ve gelenekler açısından da Zehebiye ile Safevî tarikatları arasında belirgin benzerlikler dikkat çekmektedir. Özellikle Zehebiye tarikatında şeyhin, halefini daha hayattayken belirleme geleneği, bu benzerliklerin önemli bir örneğidir. Bu uygulama, tarikatın devamlılığını sağlama ve liderliğin meşruiyetini artırma amacı taşımıştır. Şeyh, uygun gördüğü bir halifeyi kızıyla evlendirerek onu tarikatın başına geçmeye hazırlamıştır. Benzer bir uygulamanın İbrahim Zahid Gilanî ile Şeyh Safiyüddin arasında da gerçekleşmiş olması, iki tarikat arasındaki tarihsel ve geleneksel bağların derinliğini gözler önüne sermektedir.¹⁴

Zehebiye'yi ayrıcalıklı bir konuma taşıyan bir diğer önemli unsur, Ni'metullahîye ve Nurbahşiye gibi diğer Şii tarikatların aksine, siyasi makam veya mevki peşinde olmamalarıdır. Zehebiye liderleri, Safevî hükümdarlarıyla dengeli ve uyumlu bir ilişki

¹² Ukaylî, "Tahavvulat-ı Siyasî ve İlmî-yi Tasavvuf", 128.

¹³ Seyyid Hüseyin Nasr, *Makaleler II*, çev. Şehabeddin Yalçın (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 71; Gökbulut, *Necmeddin Kübrâ ve Kübrevîlik* 195-196.

¹⁴ Pür-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiye der Asr-ı Safevî", 31-32; Muhammed Ali Müezzîn Horasanî, *Tühfe-i Abbasî* (Tahran: Kitâbhâne-i Millî-yi İran, 1381), 177.

kurmuş, ancak hükümet işlerine ciddi şekilde müdahil olmaktan kaçınmışlardır. Bu tutum, tarikatın diğer gruplar tarafından daha az kıskanılmasına ve eleştirilmesine yol açmış; aynı zamanda alaya alınma ya da itibarsızlaştırılma risklerini de azaltmıştır. Bu özellik, Zehebiyye tarikatının Safevî dönemi boyunca varlığını kesintisiz şekilde sürdürebilmesini sağlayan temel unsurlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Zehebiyye'nin sürekliliğini mümkün kılan en önemli etkenlerden biri, tarikat liderleri ve mensuplarının şeriata sıkı bir bağlılık göstermeleridir. Bu bağlılık, tarikatın hem Safevî yönetimi hem de halk arasında kabul görmesini kolaylaştırmıştır. Şeriata olan bu bağlılık, Zehebiyye'nin dini ve toplumsal meşruiyetini sağlamlaştırmış, Safevîler dönemindeki etkinliğini artırmıştır. Zehebiyye tarikatı, Safevî İran'ında ilk olarak Horasan bölgesinde faaliyet göstermiş, ardından Fars bölgesinde etkisini artırmıştır. Bu süreçte tarikat, Safevî döneminin dini ve toplumsal yapısında önemli bir rol oynamış, yalnızca manevi bir akım değil, aynı zamanda tarihsel bir miras bırakan bir oluşum hâline gelmiştir. Şeriata ve geleneklere olan bağlılıkları, Zehebiyye'nin sadece bir tasavvuf hareketi olarak değil, Safevî döneminde toplumsal ve dini yapıların şekillenmesinde etkin bir aktör olarak da varlık göstermesini sağlamıştır.¹⁵

3. Zehebiyye'nin Safevîler Dönemindeki Tarihi Şahsiyetleri ve Manevî Mirası

Safevîler dönemi, Zehebiyye tarikatı açısından dikkate değer bir dönemdir. Ancak bu döneme ait 17. yüzyıl kaynaklarında, Nurbahşiyye tarikatına ilişkin yoğun atıflar bulunmasına karşın, Zehebiyye tarikatı hakkında benzer bir duruma rastlanmamaktadır. Bu durum, Zehebiyye'nin, özellikle Safevîler döneminde, Nurbahşiyye tarikatının gölgesinde kaldığını göstermektedir. Buna rağmen, Zehebiyye tarikatına mensup şeyhlerin kaleme aldığı eserlerin büyük bir kısmının günümüze ulaşmış olması, tarikatın Safevîler dönemindeki manevi etkisini ve tarihi önemini daha iyi anlamamıza olanak tanımaktadır. Söz konusu eserler, Zehebiyye'nin entelektüel mirasını ve tarihsel sürekliliğini ortaya koyması açısından büyük bir değer taşımaktadır. Safevîler dönemi boyunca Zehebiyye tarikatı, birçok önemli şahsiyet tarafından temsil edilmiştir. Bu şahsiyetler arasında Hacı Muhammed Habûşânî, Şeyh Gulâm Ali Nîşâbûrî, Tacüddin Hüseyin Tabâdekânî, Derviş Muhammed Kârindihî, Şeyh Hâtem Zerâvendî Horasanî, Müezzîn Horasanî (ö. 1077/1668), Necibüddin Tebrizî, Ali Nakî İstahbânâtî, Seyyid Kutbuddin Muhammed Neyrîzî ve Ağa Muhammed Haşim Derviş gibi isimler yer almaktadır. Bu liderler, yalnızca tarikatın manevi geleneğini korumakla kalmamış, aynı zamanda Safevîler dönemi boyunca Zehebiyye'nin entelektüel etkisinin devamlılığını sağlamışlardır.¹⁶

3.1. Şeyh Hacı Muhammed Habûşânî (ö. 938/1531)

Hacı Muhammed Habûşânî, Safevîler döneminde Zehebiyye tarikatının öne çıkan liderlerinden biridir. Geç dönem kaynaklarında "mukteda-yı a'zam" (kendisine uyulacak büyük rehber) ve "sırr-ı şigerf" (büyük sırların taşıyıcısı) gibi unvanlarla anılmıştır. Genç yaşlardan itibaren İslamî ilimlere olan ilgisiyle temayüz eden Habûşânî, Şeyh Şah Ali İsfereyanî'ye intisap etmiş ve onun damadı olarak tarikat içerisindeki konumunu güçlendirmiştir.¹⁷

¹⁵ Rüya Payûn, "Seyr-i Târih-i Tasavvuf der Asr-ı Safevîyye", *Ferheng-i İsfahan* 19 (Bahar 1380), 30; Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 32.

¹⁶ Ata Anzali, "The Emergence of the Zahabiyya in Safavid Iran", *Journal of Sufi Studies* 2 (2013), 159; Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî*, 81; Işlak, *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şia'sında Tawvuf Düşüncesi üzerine Tartışmalar*, 175.

¹⁷ Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 257.

Zehebiyye tarikatının yirmi dördüncü şeyhi olan Hacı Muhammed Habûşânî, Şah İsmail öncesi dönemin yoğun mezhepsel gerilimleri içinde faaliyet göstermiştir. Bu dönemde Şîî ve Sünnî topluluklar arasındaki ayrışma, Safevî meşâyihinin hareket alanını büyük ölçüde sınırlandırmış; tarikat mensuplarını takiyye gibi tedbirî uygulamalara yöneltmiştir. Şah İsmail'in iktidarıyla birlikte Şiiliğin resmî mezhep ilan edilmesi, söz konusu çatışmalı ortamı görece yumuşatmış; bu durum Zehebiyye'nin faaliyetlerini daha açık ve kurumsal bir zeminde sürdürmesini mümkün kılmıştır. Bu siyasal dönüşümün ardından Habûşânî'nin takiyye uygulamalarını terk ettiği ve tarikatın faaliyetlerini merkezîleştirmek üzere bir hankâh inşa ettiği aktarılmaktadır.¹⁸

Habûşânî'nin faaliyetlerinin en dikkat çekici yönlerinden biri, Sünnî Özbeklerin kontrolü altındaki Herat şehrinde gerçekleştirdiği çalışmalardır. Bu faaliyetler, Şiiliğe karşı olan çevrelerin tepkisini çekmiş ve Habûşânî, "Şiilik propagandası yapmak" ve "dinsizlikle" suçlanarak Herat şeyhülislâmına şikâyet edilmiştir. Bunun üzerine Herat'a götürülen Habûşânî, bağlı ellerle şeyhülislâm huzuruna çıkarılmış ve burada uzun süren sorgu ve tartışmalara maruz kalmıştır. Ancak, dostu Mîr Muhammed Yusuf Herevî'nin araya girmesi sayesinde idam edilmekten kurtulmuş, sürgün edilerek Herat'tan ayrılmak zorunda kalmıştır.

19

Zehebiyye kaynaklarında aktarıldığına göre, Habûşânî Herat'tan ayrılırken kendisine "Nereye gidiyorsunuz?" diye soran bir dervişe, Hâfız-ı Şîrâzî'nin şu beyitlerini okuyarak cevap vermiştir:

اگر غم لشکر انگیزد که خون عاشقان ریزد / من و ساقی به هم سازیم و بنیادش بر اندازیم

"Eğer gam âşıkların kanını dökecek bir ordu hazırlarsa, ben ve sakî yardıma koşar ve gamı kökünden ortadan kaldırırız."²⁰

Tarikata ait anlatımlarda, beyitte geçen "sakî" ifadesiyle Şah İsmail'in kastedildiği belirtilmiştir. Kısa bir süre sonra bu beyitin ima ettiği olayın gerçekleştiği aktarılır; Kızılbaş Safevîler ile Sünnî Özbekler arasında yapılan Merv Savaşı'nda Herat, Şah İsmail'in orduları tarafından fethedilmiştir.²¹ Bu zaferin ardından, daha önce Habûşânî'nin ölümüne hükmeden Herat şeyhülislâmının Safevîler tarafından tutuklanarak ağır bir şekilde cezalandırıldığı ifade edilmektedir.²² Habûşânî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Özbek hükümdarı Ubeydullah Han (ö. 946/1539) döneminde, 938/1531 yılında vefat ettiği kaydedilmiştir.²³

¹⁸ Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 257-258; Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî*, 80-81; Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 33-34.

¹⁹ Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî*, 82; Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 34.

²⁰ Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 258-259; 893, Ferîdî, *Terceme-i Dîvân-ı Hâfız: Manzum Hâfız Dîvân-ı Tercemesi*, haz. Emrullah Yakut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 2/893-894; Hâfız Şemsüddîn Muhammed, *Dîvân-ı Gazaliyât-ı Mevlânâ Şemsüddîn Muhammed Hâce Hâfız-ı Şîrâzî*, haz. Halîl Hatîb Rehber (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1377), 510.

²¹ İhsânü'lîlâh 'Alî İstahrî, *Usûl-i Tasavvuf* (Tahran: Kânûn-i Ma'rîfet, 1338), 348; Anonim, *Cihângüşa-yı Hakân (Târih-i Şah İsmail)*, yay. haz. Allah Data Muttar (İslâmâbâd: Merkez-i Tahkikât-ı Fârsî İran ve Pakistan, 1986), 394-395.

²² Şah İsmail tarafından Şia mezhebine muhalefet ettiği gerekçesiyle öldürüldüğü belirtilen Herat şeyhülislâmı meşhur âlim ve mutasavvıf Taftazânî'nin torunu Seyfeddin Ahmed'tir. Bkz. Kadı Ahmed Gaffârî-Kazvinî, *Târih-i Cihân Âra* (Tahran: Kitâb Fûrûş-ı Hâfız, t.y.), 274.

²³ İstahrî, *Usûl-i Tasavvuf*, 348.

Safevîler dönemi boyunca Zehebiyye sûfîleri, İran'ın doğusunda Özbeklere karşı yürütülen Merv ve Cam savaşlarında etkin şekilde görev almışlardır. Sünnî ulemânın Safevî yönetimine karşı hem teorik hem de pratik düzeyde bir direniş sergilediği bu dönemde, Zehebiyye mensupları, Şîî kimliğin muhafazası ve meşruiyetinin güçlendirilmesi yönünde siyasal iktidarla örtüşen bir çizgide hareket etmişlerdir. Tarikat mensuplarının bu mücadelelerdeki ısrarı, yalnızca mezhepsel bağlılıklarını değil, aynı zamanda Safevî Devleti'nin doğu sınırlarındaki istikrar arayışıyla da örtüşen bir yönelimi ifade etmektedir. Bu süreçte Zehebiyye, hem tasavvufî geleneklerini sürdürmeye çalışmış hem de Safevî otoritesine destek sağlayan yapısal bir işlev üstlenmiştir. Bu katkı, tarikatın Safevî zaferlerindeki siyasi ve mezhepsel bütünlük çabalarında dolaylı fakat önemli bir rol oynadığını göstermektedir.²⁴

3.2. Şeyh Gulâm Ali Nişâbûrî (ö.?)

Habûşânî'nin vefatının ardından Zehebiyye tarikatının liderliği, damadı ve halifesi Gulâm Ali Nişâbûrî'ye geçmiştir. Gulâm Ali'nin şeyhlik dönemi, Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'ın (ö. 984/1576) saltanatıyla eş zamanlıdır. Ancak, hayatı ve eserleri hakkında kaynaklarda sınırlı bilgi bulunmaktadır. Mevcut kayıtlarda, Gulâm Ali'nin tasavvuf yolunda yetkin bir birikime sahip olduğu ve irşad makamına ulaşarak tarikatın başına geçtiği belirtilmektedir. İhsanullah Ali İstahrî, Gulâm Ali'yi "devrinin kutbu", "âşikların mükemmeli" ve "tasavvuf yolunda terbiye görmüş eşsiz bir şahsiyet" olarak tanımlamaktadır.

25

Gulâm Ali'nin liderlik dönemi, Safevîler ile Özbekler arasındaki askerî ve mezhebî çatışmaların sürdüğü bir sürece denk gelmektedir. Cam Savaşı'nın ardından Özbekler, Şah Tahmasb'ın saltanatının son yıllarına kadar kaybettikleri toprakları yeniden ele geçirme girişimlerini sürdürmüştür. Bu dönemde Zehebiyye tarikatı, doğu bölgelerinde Sünnî Özbek ulemâsının etkin olduğu alanlarda Şîî tasavvuf anlayışını yayma faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Söz konusu çaba, yalnızca bireysel manevî arayışın sonucu değil, Şîî kimliğin tahkimi ve toplumsal dönüşüm hedefli bir strateji kapsamında değerlendirilmelidir. Gulâm Ali, selefi Habûşânî'nin yolunu takip ederek Herat ve çevresinde benzer bir yönelimi sürdürmüştür.²⁶

Bu dönemde Zehebiyye tarikatının dikkat çeken isimlerinden biri de İmadüddin Fazlullah Meşhedî'dir. Meşhedî, tarikatın manevî çizgisini Şîî kimlik temelli bir içerikle bütünleştirmeye çalışmış ve bu doğrultuda bölgedeki etkisini artırma çabasına girmiştir. Meşhedî'nin yalnızca tasavvufî bir rehber değil, aynı zamanda mezhepsel aidiyetin yaygınlaşmasına katkı sunan bir şahsiyet hâline geldiği belirtilmektedir. Bu çerçevede *Mecâlisü'l-mü'min* adlı kaynakta, Meşhedî'nin Şiiliğin yayılması uğruna büyük bedeller ödediği ve bu nedenle 914/1508 yılında Özbekler tarafından öldürüldüğü kaydedilmektedir.²⁷

3.3. Tacüddin Hüseyin Tabâdekânî (ö.?)

Şeyh Gulâm Ali Nişâbûrî'nin vefatının ardından Zehebiyye tarikatının liderliği, damadı ve halefi Tacüddin Hüseyin Tabâdekânî'ye intikal etmiştir. Gençlik döneminde daha çok dünyevî meyillerle şekillenen bir yaşam sürdüğü aktarılan Tabâdekânî'nin, belagat ve

²⁴ Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 36.

²⁵ İstahrî, *Usûl-i Tasavvuf*, 350-351.

²⁶ Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 36.

²⁷ Kadî Nurullah Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn* (Tahran: İntişârât-ı İslâmiyye, 1377), 2/161. 161; İstahrî, *Usûl-i Tasavvuf*, 351.

fesahat sahibi bir şahsiyetle tanışmasının ardından manevî bir yöneliş geliştirdiği belirtilmektedir. Bu süreçte, Zehebiyye şeyhlerinden Şeyh İmadüddin Fazlullah Meşhedî'nin sohbetlerine katılmış; onun tavsiyesiyle Şeyh Gulâm Ali Nişâbü'rî'nin rehberliğine dâhil olmuştur. Nişâbü'rî'nin yanında tarikatın usul ve âdâbını öğrenmiş, ardından irşad makamına ulaşarak tarikatın liderliğini devralmıştır.²⁸

Tabâdekânî'nin liderlik süreci, Horasan ve Harizm gibi Safevî-Özbek çatışmalarının yoğun yaşandığı bölgelerde geçmiştir. Söz konusu bölgeler, dönemin mezhep merkezli siyasî mücadelesinin en sert biçimde hissedildiği alanlar olup Sünnî Özbek saldırılarının hedefinde kalmıştır. Bu çalkantılı ortamda Tabâdekânî, Zehebiyye tarikatının manevî mirasını sürdürmeye çalışmış ve Şîî tasavvufî geleneğin yayılması ve korunmasına yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Şîî topluluklarla kurduğu ilişki, tarikatın kimliksel yöneliminin pekiştirilmesine katkı sağlamış; bu yönüyle Safevî Devleti'nin mezhebî ve siyasî hedefleriyle örtüşen bir manevî çerçeve sunmuştur. Kaynaklarda, Tabâdekânî'nin edebî yönüne dair bazı bilgiler yer almakta; Ehl-i beyt sevgisini yansıtan şiirlerden oluştuğu belirtilen bir divana sahip olduğu aktarılmaktadır. Ancak söz konusu eser ve diğer yazılı mirası günümüze ulaşmamıştır. Bu kaybın, Horasan ve Harizm'in savaş ve Özbek saldırıları nedeniyle uğradığı tahribattan kaynaklandığı ifade edilmektedir. Mevcut eserlerinin yokluğu, onun entelektüel katkılarının kapsamlı biçimde analiz edilmesini engellese de, şiirsel ve tasavvufî yaklaşımlarının Zehebiyye geleneği içinde anlamlı bir iz bıraktığı anlaşılmaktadır.²⁹

3.4. Derviş Muhammed Karindihî (ö.1037/1628)

Zehebiyye tarikatının ruhani liderliği, Tabâdekânî'nin vefatının ardından, Horasan'ın Karindihî köyünde doğmuş olan Derviş Muhammed Karindihî'ye tevdi edilmiştir. Gerçek adı Muhammed Arif Abbasî olan ve "Derviş" lakabıyla tanınan bu manevî önder, doğduğu köye nispetle anılmıştır. Tarikat liderliği dönemi, Safevî hükümdarları Sultan Muhammed Hudâbende (1578-1587) ve Şah I. Abbas'ın (1587-1629) hüküm sürdüğü yıllara tekabül etmektedir. Tasavvuf çevrelerinde keramet sahibi bir şahsiyet olarak görülen Karindihî, tevazuyu ve zühdü yaşam biçimi hâline getirmiştir. Geçimini sağlamak için ayakkabı tamirciliği ya da semercilikle uğraştığı rivayet edilen Karindihî, bu sebeple halk arasında "Pîr Pâlânduz" unvanıyla anılmıştır. Ancak İslam'da semercilik işinin mekruh görülmesi nedeniyle bazı kaynaklar, onun bu işle ilgilenmediğini ve süsleme ile yaldız işleri (müzehhepkârlık) yaptığına dair görüşler ileri sürmüştür. Buna karşılık Zehebiyye meşâyih ve müelliflerinin çoğunluğu, onun ayakkabı tamirciliği yaptığını açıkça ifade etmiş ve bu mesleği, tevazu ve zühd anlayışının bir simgesi olarak değerlendirmiştir. Karindihî'nin bu meslekle meşguliyeti, onun dünyevî zevklerden uzak, sade bir yaşam tercih ettiğini ortaya koymaktadır.³⁰

Derviş Muhammed Karindihî, dünyevî makam ve şöhret arayışından uzak durmuş, tasavvufun özüne sadık bir yaşam sürmüştür. Onun bu yaklaşımı, manevî derinliğinin ve samimiyetinin bir tezahürü olarak kabul edilmiştir.³¹ Kaynaklar, Karindihî'nin okuma yazma bilmediğini belirtmekte ve bu durum, kendisine irşad makamı teklif edildiğinde "Okur-yazar

²⁸ Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 261-263; İstahrî, *Usûl-i Tasavvuf*, 352-361.

²⁹ Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 260; İstahrî, *Usûl-i Tasavvuf*, 360-361; Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 37.

³⁰ Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî*, 82-83; Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 263-264; Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 37.

³¹ Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 37.

değilim” diyerek ortaya koyduğu mütevazı tavırla da doğrulanmaktadır. Ancak onun irşad faaliyetlerinden çekilmesinin temel nedeni yalnızca bu değildir. Karindihî, dönemin tasavvuf ve dinî hayatında samimiyyetin zayıfladığını, rıyanın ve gösterişin ön plana çıktığını gözlemlemiştir. Bu durum karşısında, manevî önderlik görevini ihlas ve sadelik temeline oturtmayı tercih etmiş; şatafat ve gösterişten uzak durarak tasavvufun öz değerlerini korumaya çalışmıştır.³²

Karindihî'nin bu mütevazı yaşam tarzı, yalnızca müritleri arasında değil, dönemin Safevî padişahları nezdinde de takdir görmüştür. Sultan Muhammed Hudâbende'nin 985/1577 yılında verdiği fermanla Meşhed'de Karindihî ve müritleri için bir hankâh inşa ettirilmiştir. Bu hankâh, Zehebiyye tarikatının faaliyetlerini sürdürebileceği önemli bir merkez hâline gelmiş ve Seyyid Kutbuddîn Muhammed Neyrîzî'nin dönemine kadar aktif olmuştur.

³³ Karindihî, 1037/1628 yılında vefat ettiğinde bu hankâhta defnedilmiştir.³⁴

Karindihî, yalnızca Sultan Muhammed Hudâbende'nin değil, Şah I. Abbas'ın (ö. 1038/1629) da takdirini ve dostluğunu kazanmıştır. Şah Abbas döneminde onun manevî etkisi, yalnızca tasavvuf çevreleriyle sınırlı kalmamış, sanat ve kültür alanlarında da derin izler bırakmıştır. İsfahanlı sanatkâr ve nakkâş Ağa Rıza'nın “Rıza Abbasî” ismiyle tanınması, Karindihî'nin lakabına yapılan bir göndermedir. Benzer şekilde, dönemin ünlü hattatlarından Ali Rıza Tebrizî'nin “Ali Rıza Abbasî” adıyla anılması, Karindihî ile kurulan manevî bağın bir göstergesidir. Bu durum, onun Şah Abbas dönemindeki irfan ve sanat çevrelerinde ne denli derin bir etki bıraktığını ortaya koymaktadır. Karindihî'nin tasavvuf anlayışı ve irfanî yöntemi, hem Şah Abbas hem de dönemin ulemâsı tarafından onaylanmış ve benimsenmiştir. Bu sayede yalnızca bir derviş değil, aynı zamanda Şah Abbas devrinin tasavvufî ve kültürel hayatında önemli bir şahsiyet hâline gelmiştir.³⁵

Karindihî, yaşadığı dönemde, devrin önde gelen ulemâsı arasında da büyük bir saygınlık kazanmıştır. Onun tasavvufî önderliği, Şah I. Abbas devrinin seçkin âlimlerinden Muhammed Takî Meclisî (ö. 1070/1659) tarafından da kabul görmüştür. Kaynaklara göre Karindihî'nin tasavvufî ve manevî mirası, Muhammed Takî Meclisî aracılığıyla intikal etmiş; Meclisî ise bu irfanî bağı Bahâeddin Âmilî (ö. 1031/1622) ve Şeyh Muhammed Mü'min Meşhedî (ö. 1063/ 1653) vasıtasıyla Karindihî'den devralmıştır. Şîî fakihlerin tasavvufa çoğunlukla mesafeli ya da eleştirel bir tutum sergilediği bu dönemde, Karindihî'nin hem dinî hem de irfanî çevrelerde geniş kabul görmesi ve herhangi bir ihtilafa mahal vermeksizin faaliyetlerini sürdürebilmesi, onun hikmetli ve dengeli yaklaşımının bir tezahürü olarak ifade edilmektedir. Karindihî'nin sadece bir tarikat şeyhi olmanın ötesinde, dönemin fikrî ve manevî dünyasında etkili bir şahsiyet olarak konumlanması, onun ilmî ve tasavvufî otoritesini pekiştirmiştir.³⁶

3.5. Şeyh Hâtem Zerâvendî (ö. 1057/1647)

Zehebiyye tarikatının kurumsallaşma sürecinde önemli bir dönemeç teşkil eden isimlerden biri de Şeyh Hâtem Zerâvendî'dir. Pîri Derviş Muhammed Karindihî'nin vefatından sonra tarikatın manevî önderliği kendisiyle devam etmiştir. Ancak geniş bir mürid kitlesine sahip olmasına rağmen, irşad makamına doğrudan geçmemiş; şeyhinin belirlediği

³² Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî*, 83.

³³ Pûr-Pirûzân Hâdî, “Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî”, 37.

³⁴ Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 266.

³⁵ Pûr-Pirûzân Hâdî, “Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî”, 38.

³⁶ Pûr-Pirûzân Hâdî, “Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî”, 38.

sürenin dolmasını sabırla beklemiştir. Bu süre zarfında tarikatın temel değerlerini korumaya devam etmiş; yaklaşık yirmi yıl boyunca halka irşad faaliyetlerinde bulunarak tasavvufî ilkeleri yaygınlaştırmıştır.³⁷

Zerâvendî'nin liderliği, Zehebiyye tarikatının siyasal ve toplumsal uyumla bütünleştiği bir dönemi temsil eder. Bu süreçte tarikat, Safevî şahlarının ve Şîî ulemânın muhalefetiyle karşılaşmamış; aksine, Safevî yönetimiyle mezhebî ve siyasî düzlemde uyumlu bir ilişki tesis edilmiştir. Zehebiyye'nin, Safevî ideolojisinin merkezinde yer alan Şîî kimlikle kurduğu ittifak, hem devletin kurumsal gücüne katkı sağlamış hem de Şîîliğin halk nezdindeki meşruiyetini pekiştirmiştir. Özellikle Özbeklere karşı yürütülen askerî mücadelelerde tarikatın manevî desteği ve müritlerinin fedakârlıkları öne çıkmış; bu katkılar, Safevî siyasal otoritesinin korunmasında işlevsel bir rol oynamıştır.³⁸

Söz konusu iş birliği, Safevî hanedanlığının son dönemlerine kadar sürmüştür; bu sayede Zehebiyye tarikatı, devletle paralel bir gelişim imkânı bulmuştur. Bununla birlikte, bu uyum, tarikatın tasavvufî bağımsızlığını tam anlamıyla koruduğu anlamına gelmemektedir. 1057/1647 yılında vefat eden Şeyh Hâtem Zerâvendî, yalnızca bireysel bir sûfî önder değil, aynı zamanda Zehebiyye'nin siyasal ve toplumsal etkilerle doğrudan temas kurduğu bir dönemin simgesel temsilcisi olarak öne çıkmaktadır. Onun vefatı, tarikat tarihinde bir eşik olarak değerlendirilmiş; Zehebiyye'nin ilk safha olarak kabul edilen döneminin sona erdiği ve yeni meydan okumalarla yüzleşildiği bir evre başlamıştır. Zerâvendî'nin ölümünün ardından, özellikle ulemâ ve ruhânî çevrelerden yöneltilen eleştirilerde artış gözlemlenmiş; bu gelişme, tarikatın söylem ve yapı bakımından yeni bir denge arayışına yönelmesine zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle, Zehebiyye'nin sonraki dönem liderleri, devletle ilişkilerini ve toplumsal meşruiyetlerini yeniden inşa etme çabası içine girmiştir.³⁹

3.6. Muhammed Ali Müezzîn Horasanî (ö. 1087/1676)

Tarihsel bağlamda, Zehebiyye tarikatının entelektüel temellerini atan bir isimden söz edilecekse, bu kişi halk arasında "Müezzîn Horasanî" olarak bilinen Muhammed Ali Meşhedî'dir. Şeyh Hâtem Zerâvendî'nin halifesi olan⁴⁰ Müezzîn Horasanî, Şah II. Abbas (ö. 1077/1666) döneminde yaşamış⁴¹ ve bu süreçte Zehebiyye tarikatı onun liderliğinde önemli bir güç kazanmıştır. Safevî yönetiminin sağladığı siyasal destek ve toplumsal meşruiyet sayesinde tarikat, özellikle Horasan ve İsfahan gibi merkezî bölgelerde geniş bir halk kitlesine ulaşmıştır. Bu genişleme, tarikatın hem coğrafi hem de sosyal nüfuzunu artırmakla birlikte, aynı zamanda yeni türden bir direnişi de beraberinde getirmiştir. Tasavvuf karşıtı ulemâ, özellikle 1060/1650'li yıllardan itibaren sûfilere hedef alan eleştiriler ve tekfir fetvaları yayımlamış; bu süreçte Zehebiyye'nin toplumsal etkisi kırılmaya çalışılmıştır.⁴²

Tasavvuf karşıtı ulemâ ile Müezzîn Horasanî arasında giderek tırmanan bu gerilim, doğrudan Safevî sarayına taşınmış ve meseleler Şah'ın müdahalesini gerektirecek bir düzeye ulaşmıştır. II. Şah Abbas, bu kriz ortamında açık bir biçimde Müezzîn Horasanî'nin yanında yer almış ve onu himaye etmiştir. Öyle ki, Şah'ın sûfilere verdiği destek zaman zaman aşırıya kaçmış; tarikatı reddedenlerin cezalandırılması ve hatta öldürülmeleri yönünde emirler

³⁷ Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî*, 83-84; Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 269.

³⁸ Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 38-39.

³⁹ Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 39.

⁴⁰ Anzali, "The Emergence of the Zahabiyya in Safavid Iran", 161.

⁴¹ Şîrâzî, *Tarâikü'l-Hakâik*, 3/164-165.

⁴² Işlak, *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şia'sında Tavsuf Düşüncesi üzerine Tartışmalar*, 176.

vermesi, Safevî yönetiminin tasavvufa biçtiği stratejik rolü açıkça ortaya koymuştur. Ancak, bu gerginlik tek taraflı bir tasfiye ile sonuçlanmamış; Hekîm Danışmendî adlı bir arabulucunun devreye girmesiyle, muhalif kanat Şah'ın öfkesinden korunabilmiştir. Danışmendî, Meşhed'deki muhalefeti yatıştırarak, iki kişiyi sürgün etmek suretiyle meseleyi uzlaşma yoluyla sonlandırmıştır.⁴³

Müezzin Horasanî, sadece tarikat içi irşad faaliyetleriyle değil, tasavvuf karşıtı düşünsel yaklaşımlara karşı kaleme aldığı metinlerle de dikkat çekmiştir. Bu çerçevede, Zehebiyye tarikatının düşünsel mirasını ve Safevîler nezdindeki tasavvufî meşruiyetini savunmak amacıyla *Tühfe-i 'Abbâsî* adlı eserini kaleme almıştır.⁴⁴ II. Şah Abbas'a ithaf edilen bu eser, yalnızca Zehebiyye tarikatının tarihî seyrini yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda 17. yüzyıl ortalarında sûfîlerin karşılaştığı dinî ve toplumsal baskıları anlamak açısından da önemli bir kaynak niteliği taşır.⁴⁵

Bu eserle Müezzin Horasanî, tasavvuf karşıtlarına Safevî hanedanının tasavvufî kökenlerini hatırlatmış ve tasavvuf karşıtı tutumların, doğrudan Safevî yönetiminin tarihsel meşruiyetine yönelmiş bir saldırı olarak görülebileceğini vurgulamıştır. *Tühfe-i 'Abbâsî*, sadece bir savunma metni olmanın ötesine geçerek, tasavvufî düşünce ile Safevî siyasî yapısı arasındaki bağı sistematik biçimde pekiştirmiştir. Eser, aynı zamanda tasavvufun Şiî mezhebinin temel ilkeleriyle uyumlu bir şekilde yeniden inşa edilmesini amaçlamış; bu yönüyle hem tasavvufun muhafazası hem de Safevîlerin dinî-siyasî kimliğinin yeniden meşrulaştırılması açısından XVII. yüzyılın en stratejik metinlerinden biri hâline gelmiştir.⁴⁶

Dönemin tarihçilerinden Veli Kulu Bey Şamlu'nun aktarımlarına göre, Müezzin Horasanî, Meşhed'de doğmuş ve ilk eğitimini Mir Muhammed Zaman'ın yanında almıştır. Daha sonra Şeyh Hâtem Zerâvendî'nin sohbet halkasına katılarak tasavvufî eğitime devam etmiştir. Şeyh Hâtem'in vefatının ardından tarikat liderliğini üstlenen Müezzin Horasanî, irşad faaliyetlerine hız kazandırmış; mürit sayısını artırarak tasavvufî düşüncenin daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamıştır. Meşhed'de, İmam Ali er-Rıza'nın türbesinde sürdürdüğü vaaz ve irşad faaliyetleri onun toplum üzerindeki etkisini pekiştirmiştir. Her gün beş vakit namazı cemaatle kıldırان ve özellikle öğle namazlarından sonra yaptığı vaazlarla halkı cehalet ve dalaletten uzaklaştırmaya çalışan Müezzin Horasanî, bu çabalarıyla önemli bir manevî dönüşüm süreci başlatmıştır. Bu dönemde iki defa hac yolculuğuna çıkan Horasanî, özellikle fakir halkı da bu ibadete teşvik etmiş; onların masraflarını üstlenmek için borçlanmak dâhil büyük fedakârlıklarda bulunmuştur. Hac yolculukları sırasında ve sonrasında İmam Rıza'nın manevî desteğini sıkça vurgulayan Müezzin, hac dönüşlerinde irşad faaliyetlerine daha da yoğunlaşmıştır. İkinci haccından sonra İsfahan'a giderek bir zaviyede inzivaya çekilmiş; burada hadis çalışmalarına yönelmiş ve Şiî tasavvuf anlayışının gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Sadece eserleriyle değil, yaşantısı ve halka öncülük eden duruşuyla da dönemin en etkili sûfî şahsiyetlerinden biri hâline gelmiştir.⁴⁷

⁴³ Resul Caferiyan, *Safevîyye der Arse-i Din, Ferheng ve Siyâset* (Kum: İntişârât-ı Pejûheşgede-yi Havza ve Dânişgâh, 1379), 2/536-537; Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 39; Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî*, 84.

⁴⁴ Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 39; Temimdari, *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî*, 84; Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şia'sında Tavnuf Düşüncesi üzerine Tartışmalar*, 176.

⁴⁵ Anzali, "The Emergence of the Zahabiyya in Safavid Iran", 162.

⁴⁶ Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 39-40.

⁴⁷ Veli Kulu Bey Şamlu, *Kıyasü'l-hâkânî*, yay. haz. Seyyid Hasan Sâdât-ı Nasırî (Tahran: Sâzmân-ı Çâp ve İntişârât, 1374), 2/184-186; Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şia'sında Tavnuf Düşüncesi üzerine Tartışmalar*, 176.

Müezzîn Horasanî'nin İsfahan'a yerleşmesi, onun tasavvufî liderliğini ve etkisini daha geniş bir kitleye ulaştırmasına vesile olmuştur. Kısa sürede önemli sayıda takipçi edinen Horasanî, bu süreçte ekonomik bağımsızlık da kazanarak yalnızca manevî bir önder değil, aynı zamanda dönemin toplumsal yapısında etkili bir şahsiyet hâline gelmiştir. Ancak bu yükseliş, tasavvuf karşıtı çevrelerin tepkisini çekmiş ve onu yoğun eleştirilerin odağına yerleştirmiştir. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren İsfahan'da tasavvufa yönelik eleştirilerin artmasıyla birlikte, Müezzîn Horasanî özellikle tasavvuf karşıtı söylemleriyle bilinen Seyyid Muahmmed Mîrlûhî'nin (ö. 1085/1674?) sert ithamlarına hedef olmuştur. Mîrlûhî, Horasanî'yi dinin özüne zarar vermekle, Allah'a, Peygamber'e ve masum imamlara iftira atmakla suçlamış; onu halkı yanıltmakla itham etmiştir. Ayrıca, onun mescitte gına (müzik) ve ilâhi okumakla meşgul olduğunu iddia ederek geleneksel dinî otoriteyi zayıflatan bir şahsiyet olarak değerlendirmiştir. Ne var ki bu suçlamalar, Horasanî'nin halk üzerindeki etkisini zayıflatmaktan ziyade onun karizmatik liderliğini daha da pekiştirmiştir. Tasavvuf karşıtlarının saldırıları, halkın ona duyduğu bağlılığı azaltmamış; aksine, onu yalnızca bir tasavvufî rehber değil, aynı zamanda dönemin dinî ve toplumsal yapısında güçlü bir manevî otorite hâline getirmiştir.⁴⁸

Müezzîn Horasanî'nin ölümü, Safevî sarayındaki tasavvufî nüfuza önemli bir darbe niteliği taşımıştır. Bu kayıp, tasavvufî faaliyetleri destekleyen Şah II. Abbas'ın ölümünden yalnızca bir yıl sonra gerçekleşmiş ve Safevî yönetimi ile sûfî çevreler arasındaki ilişkinin zayıflamasına yol açmıştır. Şah II. Abbas döneminde saray tasavvufa güçlü bir destek sunarken, onun ardından tahta çıkan Şah Safî (1629-1642) ve Şah Süleyman'ın (1666-1694) hükümdarlık yılları, bu ilişkilerin çözülmeye başladığı bir döneme işaret etmektedir. Aynı zamanda Safevî toplumu yalnızca siyasî istikrarsızlıkla değil; kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi büyük felaketlerle de karşı karşıya kalmıştır. 1089/1678-79 yıllarında İsfahan'da yaşanan kıtlıkta yaklaşık yetmiş bin kişinin açlıktan hayatını kaybettiği, halkın yetkililere saldırdığı rivayet edilmiştir. Benzer şekilde, 1684-85 yıllarında Gilan'da meydana gelen büyük veba salgını yaklaşık seksen bin kişinin ölümüne sebep olmuştur. Bu felaketler, yalnızca toplumun ekonomik ve sosyal yapısını değil, aynı zamanda tasavvufî hareketlerin etkinliğini de ciddi biçimde zayıflatmıştır.⁴⁹

3.7. Şeyh Necîbüddîn Rızâ Tebrizî (ö. 1108/1696)

Müezzîn Horasanî'nin vefatının ardından Zehebiyye tarikatı, kuyumculuk mesleğiyle tanınan ve "Cevherî" mahlasıyla anılan Şeyh Necîbüddîn Rızâ Tebrizî'nin liderliğinde yoluna devam etmiştir. Asıl adı Muhammed Rızâ olan Tebrizî, köken olarak Tebrizli olsa da İsfahan'da doğmuş ve ömrünün sonunda da burada vefat etmiştir. Tasavvufa olan bağlılığı daha genç yaşlarda şekillenmeye başlamış; on dört yaşında İsfahan'da Müezzîn Horasanî ile tanışarak onunla birlikte Meşhed'e gitmiştir. Tasavvuf yolundaki ilerleyişi hızlı olmuş, yirmi dört yaşında şeyhlik makamına yükselmiş, dört yıl sonra da halifelik mertebesine erişmiştir.

50

⁴⁸ Anzali, "The Emergence of the Zahabiyya in Safavid Iran", 161,162; Kathryn Babayan, *The Waning of the Qizilbash: The Spiritual and The Temporal in Seventeenth Century Iran* (Princeton: Princeton University, Department of Near Eastern Studies, Doktora Tezi/Ph.D. Dissertation, 1993), 269; Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şia'sında Taavvuf Düşüncesi üzerine Tartışmalar*, 176-177.

⁴⁹ Andrew J. Newman, *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire* (London: I.B. Tauris, 2006), 94; Anzali, "The Emergence of the Zahabiyya in Safavid Iran", 167.

⁵⁰ Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 41.

Necîbüddîn Tebrizî'nin liderlik dönemi, Safevîler için önemli bir geçiş sürecine denk gelir. Şah Süleyman'ın saltanatı (1666-1694) ve Sultan Hüseyin'in hükümdarlığının ilk yılları (1694-1722), her ne kadar Şiî ulemaya öncelik verilen bir dönem olarak tanımlansa da, bu yıllarda tasavvufa yönelik dikkate değer bir ilgi de ortaya çıkmıştır. Özellikle 1667-1679 yılları arasında Zehebiyye tarikatının saray çevresinde daha görünür hâle gelmesinde, Tebrizî'nin liderlik vasfı kadar bazı kritik olayların etkisi de belirleyici olmuştur. Bu gelişmelerin ilki, Müezzîn Horasanî'nin Safevî sarayında bıraktığı derin izlerdir. Şah II. Abbas'a ithaf edilen *Tühfe-i 'Abbâsî*, tasavvufun saray nezdinde saygınlık kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. İkinci ve daha dikkat çekici sebep ise Şah Süleyman'ın yakalandığı ciddi bir hastalık ve bu hastalığın tedavisi sırasında yaşanan olağanüstü bir olaydır. Rivayete göre, saray hekimlerinin çaresiz kaldığı bir anda Müezzîn Horasanî, Şah'ın başucunda dua etmiş ve bu duaların ardından padişah sağlığına kavuşmuştur. Bu mucizevî iyileşme, hem Horasanî'nin saraydaki konumunu pekiştirmiş hem de onun ardından liderliği devralan Necîbüddîn Tebrizî'ye duyulan saygının zemininin güçlenmesine katkı sağlamıştır.⁵¹

Bu gelişmelerin ardından Tebrizî, İsfahan'a yönelerek Zehebiyye tarikatının burada ve çevre bölgelerdeki etkisini artırmıştır. Tarikat bu dönemde Horasan'dan Fars bölgesine kadar uzanan geniş bir coğrafyada varlık göstermeye başlamıştır. Tebrizî'nin İsfahan'daki ilk yılları, özellikle Şah Süleyman'ın sağlığına kavuşmasının ardından, padişahın ona duyduğu teveccühle dikkat çekmiştir. Bu teveccüh, yalnızca şahsî bir minnettarlıkla sınırlı kalmamış; Şah Süleyman'ın tasavvufî meselelere artan ilgisi doğrultusunda tarikatın saray nezdinde yeniden değer kazanmasına da imkân tanımıştır. Bu süreçte Tebrizî'nin kaleme aldığı ilk eseri olan *Düstûr-u Süleymân*, sadece tasavvufî düşüncelerinin bir yansıması değil, aynı zamanda saraydaki entelektüel etkisinin de bir göstergesi olmuştur. Söz konusu eser, Tebrizî'nin tasavvufî liderliğini sarayın irfanî çevrelerinde daha görünür hâle getirmiş ve Zehebiyye tarikatının Safevîler döneminde etkinliğini sürdüren bir yapı olarak varlığını korumasına katkıda bulunmuştur.⁵²

Tebrizî'nin Zehebiyye tarikatındaki liderliğinin ikinci dönemi (1679-1696), tarikat açısından zorlu bir mücadele sürecine işaret eder. Bu dönemde, Safevî sarayının tasavvufa yönelik ilgisinin giderek azalması ve Şiî ulemaya ait tasavvuf karşıtı söylemlerin güç kazanması, Tebrizî'nin liderlik kapasitesini önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Şah Süleyman'ın Zehebiyye şeyhlerine başlangıçta gösterdiği teveccüh kısa ömürlü olmuş; bu değişim, tarikatın toplumsal görünürlüğü ve Tebrizî'nin otoritesini zayıflatmıştır. Dönemin bu olumsuz koşulları, Tebrizî'nin eserlerine de yansımıştır. Özellikle *Seb'u'l-Mesânî* adlı eserinde dile getirdiği ifadeler, yaşadığı hayal kırıklığını ve halktan gördüğü ilgisizliğin doğurduğu yalnızlık hissini açıkça ortaya koymaktadır.⁵³

Bu etkinin gerilemesinde, tasavvuf karşıtı hareketlerin yoğunlaşmasının belirleyici olduğu açıktır. Mirlûhî önderliğindeki tasavvuf karşıtı kampanyalar, Safevî idaresinin desteğiyle daha da güç kazanmış; bu durum İsfahan'daki sûfîlerin toplumsal görünürlüğüne ciddi biçimde sınırlamıştır. Tarikata yeni müntesipler kazandırma çabaları bu ortamda sekteye uğramış; Tebrizî hem manevî hem ekonomik açıdan zorlayıcı bir sürece girmiştir. *Seb'u'l-Mesânî*'de, şeyhi Müezzîn Horasanî'nin vefatından sonra tarikatı ayakta tutmak amacıyla büyük maddi fedakârlıklarda bulunduğunu aktaran Tebrizî, aynı zamanda bu

⁵¹ Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 41.

⁵² Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 41-42.

⁵³ Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 42.

süreçte karşı karşıya kaldığı trajik olayları da kaleme almıştır. Üç evladının vefatı, simyacılıkla itham edilmesi ve halkın giderek artan ilgisizliği, bu dönemin şahsî ve kurumsal kırılma noktalarını oluşturmaktadır.⁵⁴

Yaşadığı bu baskılar karşısında Tebrizî'nin söylemi sertleşmiş ve doğrudan bir eleştirel dile evrilmiştir. *Seb'u'l-Mesânî*, yalnızca bireysel yakınmaları içeren bir metin değil; aynı zamanda dönemin tasavvuf karşıtı atmosferini teşhir eden önemli bir kaynak niteliğindedir. Eserde, şeyhi Müezzîn Horasanî'ye yönelik olumsuz tutumlar ve Meşhed'de hutbelerde sûflere lanet okuyan bir grubun faaliyetleri detaylı şekilde aktarılmıştır. Tebrizî, bu düşmanlığı körükleyen Şîî ulemayı açıkça hedef almış ve bu tutumu "hainlik" olarak nitelendirerek sert biçimde eleştirmiştir. Eserde, hutbelerde sûflere lanet okuyan bir molla'nın halk arasında "Lânetî" ya da "Molla-yı Lânetî" olarak anıldığını ve bu düşmanca söylemin Meşhed'den başlayarak Hindistan ve Anadolu'ya kadar yayıldığını ifade etmiştir.⁵⁵

Tebrizî'nin tasavvufî liderliğini zayıflatan yalnızca halk nezdindeki teveccüh kaybı ve tasavvuf karşıtı propagandalarla sınırlı değildir. Bu etkinin gerilemesinde, Safevî yönetiminin sonlarına doğru Şîî ulemâya verilen desteğin artması ve bu desteğin Muhammed Bâkır Meclisî'nin şeyhülislâmlık makamına getirilmesiyle doruk noktasına ulaşması da belirleyici olmuştur. Meclisî, Safevî devleti içerisinde Şîî ulemânın en güçlü temsilcilerinden biri hâline gelmiş; onun etkisiyle Şah Süleyman ve Şah Hüseyin dönemlerinde Şîî ulemâ siyasî ve entelektüel açıdan en güçlü dönemlerinden birini yaşamıştır. Bu gelişme, Şîî ulemâya ait tasavvuf karşıtı söylemlerin daha da güç kazanmasına ve tasavvufun toplumsal nüfuzunun gerilemesine yol açmıştır. Söz konusu süreçte tasavvufa yöneltilen eleştiriler yalnızca sözlü düzeyde kalmamış; bu doğrultuda pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu çerçevede öne çıkan metinlerden biri, Molla Muhammed Tâhir Kummî'nin (ö. 1098/1687) *Tuhfetü'l-ahyâr* adlı eseridir. Kummî, bu eserinde tasavvufu Şîî düşünceyle bağdaşmayan bir yapı olarak değerlendirmiş; tasavvufun Ehl-i sünnet'ten etkilenerek Şîî inanç sistemini yozlaştırdığını ileri sürmüştür. Ona göre tasavvuf, yalnızca dışsal etkiler taşıyan bir eğilim değil, aynı zamanda İslâm dışı unsurlar barındıran bir oluşumdur. Kummî, *Tuhfetü'l-ahyâr*'da tasavvufun kökenlerini Hristiyanlık, eski İran ve Hint düşüncesi ile Eflatun felsefesine dayandırmaya çalışmıştır. Bu eserin etkisi yalnızca tasavvuf çevreleriyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda Şîî ulemâ arasında da geniş yankı uyandırmıştır.⁵⁶

Öte yandan Kummî'nin tasavvuf karşıtı görüşleri sadece bu eserle sınırlı değildir. *Muhibbân-ı Hudâ, el-Fevâidü'd-dîniyye, Melâzü'l-ahyâr, Hikmetü'l-ârifîn ve Hidâyetü'l-avâm* gibi diğer eserlerinde de tasavvufa yönelik eleştirilerini detaylandırmış, bu düşünsel karşıtlığı derinleştirmiştir. Söz konusu metinler, tasavvufa yönelik sistematik eleştirilerin entelektüel zeminde kurumsallaşmasına katkı sağlamış; bu sayede Şîî ulemânın tasavvufî çevreler üzerindeki etkisi daha da artmıştır.⁵⁷

⁵⁴ Anzali, "The Emergence of the Zahabiyya in Safavid Iran", 167; Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 42.

⁵⁵ Caferiyan, *Safevîyye der Arse-i Din*, 2/534; Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şia'sında Tavvuf Düşüncesi üzerine Tartışmalar*, 179.

⁵⁶ Molla Muhammed Tâhir Kummî, *Tuhfetü'l-ahyâr*, thk. Dâvud İlhamî (Kum: Hedef, 1369), 37-45; Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 42.

⁵⁷ Caferiyan, *Safevîyye der Arse-i Din*, 2/569-570.

3.8. Şeyh Ali Nakî İstahbânâtî (ö. 1126/1713)

Şeyh Ali Nakî İstahbânâtî, Necîbüddîn Tebrizî'nin vefatının ardından Zehebiyye tarikatının başına geçmiştir. Safevîler döneminde tasavvufun meşruiyetini savunmada öncü bir şahsiyet olarak öne çıkmıştır. Bu süreçte kaleme aldığı *Bürhânü'l-mürtâzîn*, tarikatın temel öğretilerini sistemli biçimde ortaya koymuş; tasavvuf karştı eleştirilere karşı savunma niteliği taşımıştır.⁵⁸

İstahbânâtî'nin liderliği, Şîi ulemânın tasavvufa yönelik sert eleştirilerde bulunduğu bir döneme rastlamaktadır. Tarikatın varlığını koruma çabası, onun şahsî hayatındaki kırılmalarla da birleşmiştir. Şiraz'da medrese öğrencisiyken, maddî durumu sayesinde varlıklı bir kadınla evlenmiş; ancak kısa süre sonra yaşadığı ekonomik sıkıntılar nedeniyle eşi tarafından terk edilmiştir. Bu sarsıcı olay, İsfahan'dan ayrılmasına ve derin bir manevî arayışa yönelmesine neden olmuştur. Uzun süren bu arayış, onu Müezzîn Horasanî'nin hankâhına ulaştırmıştır. Burada Zehebiyye tarikatının esaslarını öğrenmiş, tasavvufî eğitimini tamamlamıştır. Manevî olgunluğunu kanıtladıktan sonra dervişlik hırkası giymiş ve tarikat silsilesine dâhil edilmiştir. Şeyhinin vefatını takiben, 1108/1696 yılında Sultan Hüseyin döneminde Zehebiyye'nin yeni şeyhi olarak kabul edilmiştir.⁵⁹

Bu şeyhlik dönemi, Meclisî ve diğer tasavvuf karştı Şîi âlimlerin etkisinin arttığı çetin bir sürece rastlamaktadır. Tasavvufun hem sarayda hem de halk arasında varlığını sürdürmesi ciddi bir itirazla karşılaşmıştır. Meclisî, tasavvufu "habis ve şeytanî bir ur" olarak tanımlamış; zikir-i hafî ve zikir-i celî gibi zikir pratiklerini, sûfilerin hırka giymesini, semâ icrasını ve bazı tasavvufî oruç uygulamalarını bidat olarak nitelemiştir. Bu eleştiriler zamanla teorik çerçevenin ötesine geçerek, tasavvufî inançların Şîi akîdeyle bağdaşmadığı iddiası ve tekfir söylemleriyle birleşmiştir. İstahbânâtî ise tüm bu baskılara rağmen tarikatın kurumsal varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Hem yazdığı eserlerle hem de yürüttüğü irşad faaliyetleriyle, Safevî dönemi şartlarında tasavvufî çizginin koruyucusu olmuştur. Onun liderliği, bu dönemde tasavvufun hem entelektüel hem de kurumsal düzeyde varlığını koruma çabasının simgesi hâline gelmiştir.⁶⁰

3.9. Seyyid Kutbuddîn Muhammed Neyrîzî (ö. 1173/1759)

Seyyid Kutbuddîn Muhammed Neyrîzî, Şeyh Ali Nakî İstahbânâtî'nin vefatının ardından Zehebiyye tarikatının irşad görevini üstlenmiştir. Onun döneminde tarikat, özellikle Fars bölgesinde genişlemiş ve etkisini artırmıştır. Yirmi sekiz kuşak boyunca Hz. Ali'ye ulaşan nesebi, tasavvufî kimliğine güçlü bir manevî meşruiyet sağlarken; dinî ilimlerdeki derin birikimi ve felsefeye olan ilgisi, onu dönemin entelektüel çevrelerinde de tanınır kılmıştır.⁶¹

Neyrîzî'nin şeyhliği, Safevîler'in çözülme süreciyle eş zamanlıdır. Bu dönemde Şîi ulemâ arasında tasavvuf karştı söylemler artmış, sûfiler ilmî ve toplumsal meclislerde ağır eleştirilerin hedefi hâline gelmişlerdir. Neyrîzî, bu gelişmelere karşı bir tepki olarak İsfahan'a giderek Sultan Hüseyin Safevî'ye hitaben bir mektup kaleme almıştır. Bu mektubunda,

⁵⁸ Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şia'sında Tavsuf Düşüncesi üzerine Tartışmalar*, 181; Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 290.

⁵⁹ İstahrî, *Usûl-i Tasavvuf*, 414.

⁶⁰ Roger Savory, *İran Asr-ı Safevî*, çev. Kambiz Azizi (Tahran: Neşr-i Merkez, 1385), 236-237; Roger Savory, *Safevîler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021), 262-263; Edward Granville Browne, *A Literary History of Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959), 4/404; Pûr-Pirûzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 43-44.

⁶¹ Abdürrefi Hakîkat, *Mektebhâ-yı İrfânî der Deverân-ı İslamî* (Tahran: İntişârât-ı Komeş, 1383), 345.

sûfilere yöneltilen ithamların yalnızca tarikat mensuplarını değil, Safevî hanedanının kurucu atalarını da hedef aldığını ifade etmiştir. Sultan'ın bu mektuba küçümseyici bir üslupla karşılık vermesi üzerine Neyrîzî İsfahan'dan ayrılmıştır.⁶²

Bu süreçte sûfilik terimine yüklenen olumsuz çağrışımlardan duyduğu rahatsızlıkla, Neyrîzî tarikat mensuplarının "sûfî" yerine "ehl-i fakr" (zühd ve tevekküle dayalı hayat tarzını benimseyenler) ya da "ehl-i sülûk" (manevî seyr ü sülûk yolunu takip edenler) olarak anılmasını önermiştir. Bu kavramsal değişiklik, dışlayıcı yaklaşımlara karşı bir koruma aracı olarak değerlendirilmiş ve tarikat çevrelerinde benimsenmiştir. Tarikat mensupları bu tutumu dolayısıyla ona "muhyî" (tasavvufî geleneği yeniden ihya eden kişi) unvanını vermiş; ayrıca dönemin kriz şartları içinde tarikatı koruma çabası sebebiyle "büyük müceddid" (islah edici, yenileyici) olarak anmışlardır.⁶³

Safevîler'in yıkılışı ve Afgan istilası gibi dönemin çalkantılı siyasi olaylarına tanıklık eden Neyrîzî, bu felaketleri tasavvuf karşıtı Şii ulemanın manevî değerlerden uzaklaşmasına bağlamıştır. Ona göre, bu musibetlerin temel sebebi, minberlerde sûfilere lanet okunması ve tasavvufa düşmanlık beslenmesidir. Bu görüşlerini *Hikmetü'l-ârifin* adlı eserinde açık bir şekilde dile getiren Neyrîzî, tasavvuf karşıtı Şii ulemanın tavırlarını sert bir şekilde eleştirmiş ve bu kişileri sonradan Şiileşen Yahudi ve Sünni unsurlarla ilişkilendirmiştir.⁶⁴ Ancak bu tür değerlendirmelerin, doğrudan tarihsel gerçeklik değil, dönemin sûfî çevrelerinin siyasi ve itikadî baskılara verdiği tepkiler çerçevesinde gelişmiş söylemler olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Zehebiyye tarikatının şeyhleri, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışından etkilenmişlerdir. Bu etki yalnızca teorik düzeyde kalmamış, eserlerinde yer verdikleri yorumlar ve alıntılar yoluyla da görünür hale gelmiştir. Tarikatın önde gelen temsilcilerinden Müezzîn Horasanî, *Tühfet-i Abbâsî* adlı eserinde *Mesnevî*'den kapsamlı biçimde alıntılar yapmış;⁶⁵ *Dîvân*'ında ise hem Şîî imamların menkıbelerine hem de Mevlânâ'nın düşüncelerine atıflarda bulunmuştur.⁶⁶ Halifesi Necîbüddîn Tebrizî, *Seb'u'l-Mesânî* adlı eserini Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin yedinci cildi olarak tasarlamış ve onu bu geleneğin manevî devamı şeklinde değerlendirmiştir.⁶⁷

Necîbüddîn, Mevlânâ'nın aslında Şîî olduğunu; ancak dönemin şartları gereği bunu açıkça ifade etmediğini öne sürmüştür. Benzer şekilde bazı Zehebiyye şeyhleri de İbnü'l-Arabî'yi Ehl-i beyt sevgisiyle tanınan bir sûfî olarak değerlendirmiş ve vahdet-i vücûd anlayışının çoğu sûfî tarafından tam olarak idrak edilmediğini ileri sürmüştür. Bu tür yorumlar, Zehebiyye çevresinde dile getirilen kanaatler olup, mezhep tartışmalarının yoğunlaştığı bir dönemin düşünsel tezahürleri olarak görülmelidir. Mevlânâ ve İbnü'l-Arabî'nin zaman zaman tasavvuf karşıtı çevreler tarafından Sünnî ya da mülhîd olarak nitelendirilmesi, Zehebiyye şeyhlerinin bu yorumlara verdiği teolojik ve tarihsel tepkilerin bir

⁶² Hakikat, *Mektebhâ-yı İrfânî der Deverân-ı İslâmî*, 34

⁶³ Pür-Pirüzân Hâdî, "Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî", 44.

⁶⁴ Neyrîzî, *Hikmat al-ârifin (Faslü'l-hitâb)*, 88b-89b; Işlak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şia'sında Tavvuf Düşüncesi üzerine Tartışmalar*, 37-181, 182 Hâverî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*, 311.

⁶⁵ Muhammed Ali Müezzîn es-Sebzavârî Horasânî, *Tühfe-i Abbâsî*, nşr. Enes Tek (Tahran: Kitabhâne-i Millî-yi İrân, 1381), 38, 39, 119, 137, 382.

⁶⁶ Işlak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şia'sında Tavvuf Düşüncesi üzerine Tartışmalar*, 182.

⁶⁷ Dâvûd Çûgâniyân, "Seb'u'l-Mesânî, Temâm-ı Nâtemâm-ı Mesnevî", *Edebiyât-ı Fârisî (Dânişgâh-i Âzâd-ı Meşhed)* 19 (1387), 18.

yansımasıdır. Neyrîzî'nin tasavvuf ile Şîî gelenek arasında kurduğu ilişki, Zehebiyye tarikatının hem teorik hem pratik düzeyde Şîî inanç sistemiyle bütünleşmesinde etkili olmuştur. Onun çabası, yalnızca tasavvufî mirası muhafaza etmek değil, aynı zamanda dönemin entelektüel ve dinî tartışmalarına yön vermek bakımından da belirleyici bir nitelik taşımıştır.⁶⁸

Sonuç

Zehebiyye tarikatı, köken itibarıyla Kübrevî geleneğe bağlı olmakla birlikte, tarihsel süreçte özellikle Safevîler döneminde geçirdiği dönüşümlerle Şîî kimliği benimseyen özgün bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşüm, sadece dışsal bir siyasi baskının sonucu değil; aynı zamanda tarikat şeyhlerinin Şîî inanç sistemiyle tasavvufî düşünceyi uzlaştırma çabasının da bir neticesi olmuştur. Tarikat mensupları, bir yandan geleneksel tasavvufî öğretileri sürdürürken, diğer yandan dönemin mezhepsel atmosferine uyum sağlama gayreti içinde olmuşlardır.

Safevî yönetimiyle Zehebiyye tarikatı arasında kurulan ilişki, dönemsel olarak farklılık göstermiştir. Kimi zaman saray çevrelerinde nüfuz kazanmış, kimi zaman ise tasavvuf karşıtı Şîî ulemânın eleştirilerine hedef olmuştur. Bu süreçte Hacı Muhammed Habûşânî, Derviş Muhammed Karindihî, Müezzîn Horasanî ve Seyyid Kutbuddîn Neyrîzî gibi şeyhler, tarikatın manevî ve entelektüel mirasını korumak için önemli çabalar sarf etmişlerdir. Tasavvufu hem toplumsal düzeyde canlı tutmak hem de eleştirilere karşı savunmak amacıyla kaleme alınan *Tühfe-i 'Abbâsî*, *Seb 'u'l-Mesânî* ve *Hikmetü'l-ârifîn* gibi eserler, bu mücadelelerin yazılı tanıkları olmuştur.

Sonuç olarak, Zehebiyye tarikatı, Safevîler döneminde geçirdiği mezhepsel dönüşüme rağmen tasavvufî karakterini tamamen yitirmemiş; aksine, Şîî dünyada tasavvufî geleneğin önemli temsilcilerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Bu yönüyle Zehebiyye, sadece bir tarikat olarak değil, aynı zamanda Safevî dönemi dinî-sosyal yapısının şekillenmesinde etkili olmuş bir tarihsel aktör olarak dikkat çekmektedir.

Kaynakça

- Anonim. *Cihângüşa-yı Hakân (Târih-i Şah İsmail)*. Yayına hazırlayan Allah Data Muttar. İslâmâbâd: Merkez-i Tahkikât-ı Fârsî İran ve Pakistan, 1986.
- Anzali, Ata. "The Emergence of the Zāhabīyya in Safavid Iran". *Journal of Sufi Studies* 2 (2013), 149-175.
- Arslan, Abdülrakip. *Emîr-i Kebîr Seyyid Ali Hemedânî: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Babayan, Kathryn. *The Waning of the Qizilbash: The Spiritual and The Temporal in Seventeenth Century Iran*. Princeton: Princeton University, Department of Near Eastern Studies, Doktora Tezi/Ph.D. Dissertation, 1993.
- Browne, Edward Granville. *A Literary History of Persia*. 4 Cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1959.

⁶⁸ Kutbuddîn Muhammed Hüseyinî Şîrâzî, *Resâ'il: Hikmetü'l-ârifîn, Du'âi Sabâh, Câmi-i Cihân-nemâ, er-Rûhiyye* (Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, nr. 64956), 76b-78a, 83b, 87a; Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmîyye Şia'sında Tawvuf Düşüncesi üzerine Tartışmalar*, 182.

- Caferiyan, Resul. *Safevîyye der Arse-i Din, Ferheng ve Siyâset*. 3 Cilt. Kum: İntişârât-ı Pejûheşgede-yi Havza ve Dânişgâh, 1379.
- Çûgâniyân, Dâvûd. “Seb‘u’l-Mesânî, Temâm-ı Nâtemâm-ı Mesnevî”. *Edebiyât-ı Fârisî (Dânişgâh-i Âzâd-ı Meşhed)* 19 (1387), 7-30.
- Ferîdî. *Terceme-i Dîvân-ı Hâfız: Manzum Hâfız Dîvân-ı Tercemesi*. Hazırlayan Emrullah Yakut. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Gökbulut, Süleyman. “Sünnî Bir Tarikatın Şiileşen Kolları: Kübreviyye-Şiilik İlişkisi.” *Marife Dergisi* 8/3 (Kış 2008). 285-308.
- Gökbulut, Süleyman. *Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2009.
- Hâfız Şemsüddîn Muhammed. *Dîvân-ı Gazaliyât-ı Mevlânâ Şemsüddîn Muhammed Hâce Hâfız-ı Şîrâzî*. Haz. Halîl Hatîb Rehber. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1377.
- Hakikat, Abdürrafi. *Mektebhâ-yi İrfânî der Deverân-ı İslâmî*. Tahran: İntişârât-ı Komeş, 1383.
- Hâverî, Esedullah. *Zehebiyye: Tasavvuf-i İlmî-Âsâr-ı Edebî*. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1362.
- Horasânî, Muhammed Ali Müezzîn es-Sebzevârî. *Tühfe-i ‘Abbâsî*. nşr. Enes Tek. Tahran: Kitâbhâne-i Millî-yi İran, 1381.
- Hüseynî Şîrâzî, Kutbuddîn Muhammed. *Resâ’il: Hikmetü’l-‘ârifîn, Du‘a’i Sabâh, Câm-i Cihân-nemâ, er-Rûhiyye*. Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, nr. 64956, 76b-87a.
- Işlak, Halil. *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şia’sında Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- İstahrî, İhsânu’llâh ‘Alî. *Usûl-i Tasavvuf*. Tahran: Kânûn-i Ma’rifet, 1338.
- Kazvinî, Kadî Ahmed Gaffâr-î. *Târih-i Cihân Âra*. Tahran: Kitâb Fürûş-i Hâfız, t.y.
- Kiyâî Nejad, Zeyneddin. *Seyr-i İrfân der İslâm*. Tahran: İntişârât-ı İşrakî, 1366.
- Kummî, Molla Muhammed Tâhir. *Tühfetü’l-Ahyâr*. thk. Dâvud İlhamî. Kum: Hedef, 1369.
- Kübrâ, Necmeddîn-i. *Fevâihu’l-cemâl ve fevâtihu’l-celâl*. thk. Yusuf Zeydan. Kahire: Dâr Saâdi’s-Sabâh, 1993.
- Müezzîn Horasanî, Muhammed Ali. *Tühfe-i Abbasî*. Tahran: Kitâbhâne-i Millî-yi İran, 1381.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Makaleler II*. çev. Şehabeddin Yalçın. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Newman, Andrew J. *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*. London: I.B. Tauris, 2006.
- Neyrîzî, Kutbuddîn Muhammed. *Hikmat al-‘ârifîn (Faslü’l-hitâb)*. Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, nr. 1521/1, 88b-89b.
- Payûn, Rüya. “Seyr-i Târih-i Tasavvuf der Asr-ı Safevîyye”. *Ferheng-i İsfahan* 19 (Bahar 1380), 30. 14-32.
- Pûr-Pirûzân Hâdî, Hâciyân. “Tarikat-ı Zehebiyye der Asr-ı Safevî”. *Faslnâme-i İlmî-Pejûheş-i Târihnâme-i İran Ba’d ez İslâm* 7/13 (Güz ve Kış 1395), 25-50.
- Refîi Zabilî, Hamidullah. *Zehebiyye: İrfan ya Tasavvuf*. Kum: İntişârât-ı Şemîm Kalem, 1391.

- Savory, Roger. *İran Asr-ı Safevî*. çev. Kambiz Azizî. Tahran: Neşr-i Merkez, 1385.
- Savory, Roger. *Safevîler Devrinde İran*. çev. Özgür Kolçak. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021.
- Şamlu, Veli Kulu Bey. *Kıyasü'l-hâkânî*. Yayına hazırlayan Seyyid Hasan Sâdât-ı Nasırî. 2 Cilt. Tahran: Sâzmân-ı Çâp ve İntişârât, 1374.
- Şîrâzî, Muhammed Ma'sûm. *Tarâikü'l-Hakâ'ik*. 3 Cilt. Tahran: Kitâbhâne-i Senâ'î, 1318.
- Şüşterî, Kadı Nurullah. *Mecâlisü'l-mü'minîn*. 2 Cilt. Tahran: İntişârât-ı İslâmiyye, 1377.
- Temimdari, Ahmed. *İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî*. Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1372.
- Trimingham, J. Spencer. *The Sufi Orders in Islam*. Oxford: Clarendon Press, 1971.
- Ukaylî, Seyyid Ahmed. "Tahavvülât-ı Siyasî ve İlmî-yi Tasavvuf ez Sukut-u Safeviyye tâ Ber Âmeden-i Zendiyye". *Târih-i İran* 5/66 (Payîz 1389), 117-145.
- Uyar, Mazlum. "Safevîler Öncesi İran'da Tasavvuf ve Safevî Devletinin Ortaya Çıkışı". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/7-8 (Kasım 2000-2001), 85-98.
- Vâhidî, Seyyid Takî. *der Kûy-i Sûfiyân*. Tahran: İntişârât-ı Nahl Dâniş, 1384.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin. *Dünbâle-i Cüstücû der Tasavvuf-i Îrân*. Tahran: Müessesese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1387.